

Це вже виходило за межі всякого найміцнішого терпцю. То був не коридор політичних в'язнів, а якийсь допотопний хаос, над яким, неначе дух, заклопотано й без ладу витав наш короткозорий староста в пенсне і велосипедистському картузику.

Хто як хотів, так і робив. Тому не подобається його камера. Він бере свої манатки і без всякого вагання переходить в другу. Там, розуміється, зараз же з цього приводу ґвалт, крик, протести, зібрання, дискусії. Цього вразив згук дверей у клозет; він цілий день ходить і "стріляє" так, що подушки на койках підстрибують. Тютюн викурювався з такою швидкістю, наче ним топили в кухні. Пошта не доставлялась, провалювалась. Газети ми не бачили. Передачі крались по камерах і з'їдались під ковдрами. Доходило до того, що замість шести грудок цукру почали брати по восьми, а то й по десяти. Все це не віщувало нічого доброго.

А найголовніше — побіг наш одсовувався в невідому далечінь. Без старости, без ладу в коридорі, без дисципліни в камері робити далі підкоп було абсолютно неможливо. Це було відомо навіть Залетаєву.

Правда, нас тікало небагато, всього сім душ, срочних і безсрочних каторжан. Всі ми були зібрані в одній камері, всі більш чи менш негативно відносились до каторги і воліли бути на волі. Але цього було мало, — для продовження підкопу треба було, щоб принаймні в нашій камері, звідки вівся підкоп, була абсолютна дисципліна.

Ну, а це з нашим велосипедистом улаштувати було так же легко, як із струмочком, що заклопотано прожогом котиться з гори. Цей чоловік міг довести до сказу найлагіднішу людину. І не чим іншим, як своєю старанністю, усердям, клопітливістю. Ви його ніколи не побачите лежачим, е, ні, він весь — рух, турбота. Цілий день він бігає з камери в камеру, чогось хвилюється, турбується, кричить, записує, одмахується. Волосся на лобі йому не висихало від поту, і картузик промочувався

спідсподу аж на зверхній бік. Але все це було ні до чого. Він же сам робив так, що вся його метушня і старанність давала тільки шкоду. Як це йому щастило так устроювати, не знаю. Але це був факт. І зверх усього він був меншовик та ще спеціаліст по аграрному питанню. Досить було зачутись в якомусь кутку "одрізки", "земля", "хазяйство", як картузик товариша Скрині уже там. А тому, що він спішить завжди, то вривається в розмову, наче бомба. А як аргументів у його багато і всі треба якомога швидше викласти, то він тріщить, мов ракета, маха кулаками, губить пенсне, кричить, одбивається, як його хочуть спинить, і замовкає тільки тоді, коли його силою витягнуть до справ. Крім усього, сам він з нами не тікав, і його мали швидко одправити в заслання. Так що йому наш побіг особливо не болів. Ні, нам треба було такого старосту, який міг би дати лад хаосові і котрий сам був би і зацікавлений в утечі.

Але тут діло ускладнялось. Річ в тім, що певній частині коридора такий стан його подобався. Деяким просто "так собі", а деяким з принципу. Принципіаль-ними прихильниками цього безладдя були анархісти-індивідуалісти, а найпаче голова їхній Залетаєв. В цій обстановці Залетаєв почував себе страшенно благодушно, спокійно й затишно, як у теплій ванні. Він по цілих днях сидів по сусідніх камерах або лежав на койці поруч з Тимошкою й Замірайлом, своїми найближчими приятелями. Вони співали, грали в карти, робили вправи швейцарської та французької борні. Книжки Залетаєв зневажав і тільки тоді звертав на них увагу, коли не вистачало папіросного паперу. Тоді він вибирав з найтоншим папером (частіш усього через це прихильність його спадала на нелегальні видання) і видавав з неї довгі стьожки. До протестів відносився спокійно й з юмором. Коли ж його дуже допікали, лице його насичувалось бурою кров'ю, сиві очі з білявими віями загострювались, і він починав боронитись. Себто: підходив до найпалкішого протестанта, хапав його за барки, сильно, як грушу, тряс і хрипів:

— Ти чого? Чого верещиш? Що треба? — А за ним зараз же підводились з койок Тимошка, Замірайло, Живчик, Архип і, розминаючи руки, з інтересом поглядали на опонентів. Звичайно, іцо дискусія в такій постановці питання хутко переривалась і Залетаєв, заспокоївшись, з

цигаркою в зубах, зробленою з прокламації "До всіх горожан", вилізав на вікно, пацав ногами по стіні й виспівував:

На базаре сидит кот, У него болит живот, А напротив его кошка Й у ней болит немножко.

З койок підхоплювали, вносили більше жвавості й експресії в мелодію. Тоді Залетаєв зістрибував, одкидав в куток стіл з середини камери й зачинав танцювати. Для цього хор моментально переходив на іншу.

— Холеру! — кричав Залетаєв, підморгуючи Тимошці.

Тимошка тоненьким тенорком прокашлювався, підкинував Живчику й починав:

На окне лежит прикмета — З винограду квота, Виноград растет на ветке, Солчией пост у клеткс.

Залетавв спочатку тільки притопував ногами, поводив плечима, загонисто скидував головою. Потім раптом на новому коліні дико підгикував і з люттю кидався в танець.

— Жару більше! — кричав він. Тимошка зразу набирал побільше повітря в груди, струшував вищипаною борідкою й розлягався:

Слон песню свою Про жисть горькую мою, А жисть горькая моя, До чсго ты довела.

Що далі розвивчалась історія "горькой жисті", з більшим захопленням і вогнем танцював Залетаєв. Коли доходило до кінця, він впадав в екстаз і разом з хором задихане й хрипло вигукував:

Ти, холера, поди прочь, Кавалера не морочь, Как такому кавалеру Да любить таку холеру. Поди, поди, стерва, прочь!

І після цього падав усім своїм міцним, як із дуба витесаним, тілом на худорлявого Тимошку, тяжко дихав і витирав піт. Голова його ставала ще більш розчучверена і зовсім була схожа на купу вовни. (Правда, розчучвереність завжди була з ним, хоч би він найгладіше зачесався й виголився. Я думаю, це походило з його кудластих сірих брів і настовбурчених вусів).

Ми всі, останні, мовчали при вибухах такої веселості. Спочатку пробували умовляти Залставва, але він реготав і відповідав нам:

— Пішли ви к чортам собачим! А що, ми повинні співать "На бой кровавмй"? Подумаєш! Гадає, як заспіва "На бой кровавый", так і справді кровавкй. Що хочу, те й співаю. Співайте й ви, що хочете. Я вам забороняю? Чи я протестую, хк ви щось робите?

Це прйвда, — він ніколи не іаважав робити нам, що ми хотіли. Іноді мм вголос читали книжку, яку нам давали з других коридорів на який-небудь один день. Треба було читати якнайшвидше. Залєтаєв нудився, тікав, співав, свистів, але не протестував.

В крайньому разі міг розважатись з Пінею. Піня, звичайно, стояв собі тихенько де-небудь, лагідно й несміло посміхався і слухав товаришів. Залєтаєв хапав його за ногу і, як ягня, волік до себе в барліг на койку. Не датись Залєтаєву Піня не міг, — він весь був трохи більший за одну ногу лідера анархістів. Він тільки кротко й боязко посміхався.

— Ну, Піню, на волю хочеш? — питав Залєтаєв, заціпивши Піню між колінами.

— А хто не хоче на волю? — відповідав Піня, кривлячись від болю.

— Справедливо. А чом же ти не хочеш тікати з нами? Ти ж теж каторжанин.

Та треба зауважити, що Піня, як рили підкоп, страшенно боявся і не міг спати від страху. Чого він боявся, — невідомо, але через це й тікати не хотів, йому пропонували не раз.

Піня на питання винувато посміхався й обережно викручував худеньку дитячу руку з лахматої, в рижому волоссі лапи Залєтаєва. Але той держав міцно.

— Ну, чого ж ти мовчиш? Ех, ти, соціал-демократ! Поступай в анархісти, молодцем зразу станеш.

І на цю пропозицію Піня посміхався. Іноді Залєтаєв раптом робив таємне лице і глухим голосом говорив:

— "Тук, тук, тук!" — Потім зразу зміняв вираз лица на суворий, здивований і кричав: — "Кто там?" — "Мі", — відповідав собі ж тоненьким, солоденьким і приниженим голосом. — "Хто мі?" — суворо. — "Зади". — "Сколько вас?" — "Раз..."

Вся кумпанія неодмінно кожного разу весело й добродушно сміялась, а Піня все так же посміхався. (По національності він жид).

Я ніколи не бачив на маленькому веснянкуватому лиці Піні гніву, обурення або навіть суму чи журби, цих звичайних тюремних мешканців. Він на все трошки несміло, трошки ласкаво, трошки добродушно посміхався.

І я думаю, це було неспроста. Напевне, колись давно уже, може, ще тоді, як був Піня у "жестяного мастера" в науці, коли той бив його паяльником по голові або як "гоїше їнгеле" цькували по вулицях собаками, мазали губи салом, він раз на все собі сказав: "Знаєш що,

Піню, ти мовчи! Ти найменший, найпоследній чоловік у світі, і ти собі мовчи та посміхайся. Так буде лучче. Тебе б'ють по голові, а ти собі посміхайся. Тобі дають разом з Шариком вилизувать миски, — вилизуй собі. Єсть люди більші, багатші, дужчі; єсть менші, слабші, ти ж, Піню, найменший, найбідніший, найслабший".

І от через те, напевне, Піню нічим не можна було ні здивувати, ні образити. Коли в камері ішла якась суперечка, співали, читали, розмовляли, а Піня хотів взяти ближчу участь, і його не слухали або одпихали, він собі з того нічого не робив і ні на хвилину не думав, що йому можна образитись. Це так і слід було.

Коли з Піні сміявся хто-небудь і обижав, а другий заступався й обороняв, Піня і до того, і до другого однаково посміхався, несміло й добродушно-винувато. Мабуть, як у його витрусили бомбу, дану йому на схованку, і потім били в участку, він так само реагував на те, як тоді, коли "жестяной мастер" одкручував йому од голови вухо за перекинute олово.

Хто його зна, може, це була помилка з боку Піні, але безперечне те, що він сам так на себе дивився, сам щиро й непохитно вірив, що він — найменший й последній. А тому не було нічого дивного в тім, що навіть уголовні, які носили нам в казанах кандьор, і ті прикрикували на Піню:

— Ей, Піню, чого гав ловиш? Миску давай. — А Піня й до їх посміхався так само. А щодо Залетаєва, само собою, що про ніякий протест у його й начерку думки не було. Та ще під таку хвилину, коли останньому було нудно і хотілось розважитись. І Безладдя наше тягнулось. Всі спроби змінити старосту й установити в коридорі якийсь лад незмінно натикались на буйно-веселе, певне в своїй силі протидіяння анархістів.

І — Ми не раби, чорт вас забирай! — вигукував з койки Залетаєв, задравши ноги догори. — Самі собі раду дамо. Не треба нам командирів! Знаємо ми їх, досить. — Сам він був колишній підпоручик піхоти. — Чим

менше є влади, тим краще! З якої речі ви нам хочете посадить на шию якусь ще більш умілу каналію. Не хочемо!

А тим часом літо, найкраща пора для побігу, минало. Часто сиві, холодні хмари цілими днями стояли над ктюрмою, і небо було похуже на перекинуту миску з кислим молоком. Вже й дощі починали крапати з цієї миски. І хто знає, чи не розмиють вони як-небудь випадково землю під стіною й не викриють нашого підкопу? А прокопано було вже доволі. Власне, немало роль грало те, що ми помилились і закопались не в тому напрямі, що намітили. Через це ми, по-перше, наткнулись на сипкий, незручний ґрунт, який міг щохвилини засипать нас. А по-друге, несподівано для себе вилізли майже нагору і саме в тому місці, де попід стіною ходив вартовий.

Це нас і загальмувало. Попередній староста, за якого робився підкоп, стояв на тому, щоб покинути і копати в іншому напрямі. На його боці була тільки одна частина втікачів. Друга ж держала руку Залетаєва, котрий пропонував вести цей підкоп далі і тікати з його "на ура". Чим би ця суперечка скінчилась, невідомо, бо того старосту несподівано вивезли у другу тюрму, а його місце зайняв Скриня. Так справа й застигла і, здавалось, без надії хутко посунутись далі.

Але раптом одного сірого хмурого ранку нашого "велосипедиста" викликали в контору і сказали складати речі: його забирали в заслання.

В той же день увечері наш коридор тривожно й заклопотано гув, як вулій, з якого зникла матка. З камери в камеру перебігали передвиборчі агітатори, читались прокламації, велись палкі дебати, малювались карикатури. Залетаєв носився по коридору з грізним і натхненним лицем.

Діло йшло не про те, тому чи цьому кандидатові дати перевагу, а — бути чи не бути взагалі в нашій коридорі старості. Ось як була поставлена справа. І, треба сказати, не дуже було багато надій вивести її на бажану нам путь.

Багатьох з виборців, серед яких були навіть лояльні кадети, захоплювала ідея цілковитого самопорядкування.

"Ми хочемо хоч в тюрмі бути вільними! Кожний за всіх і всі за одного. Геть правительство!" От яка була їхня платформа.

У многих прокинулись інстинкти прадідів — бурлак, які виривали з корінням молоді дубки і з цими тільки товаришами блукали по нетрях та степах. Ця частина коридора дала повну волю своїм нахилам. Вони цілі дні ходили з камери в камеру, міняли щогодини койку, обідали десь у біса, пролазили навіть у інші коридори і цілком здичавіли. Коли б не вечірні провірки, вони б і ночували по чужих камерах десь під столами.

Іншими керували більш матеріальні інтереси і надії. Вони безрозсудно повірили Залєтаєву, що матимуть без старости по десяти грудок цукру і принаймні раз на тиждень по справжній котлеті. Бо при владі старостів, — аргументував Залєтаєв, — "аристократія" дістає з волі передачі й не ділиться з коридором, а їсть їх сама. Це, звичайно, був тільки несовісний спосіб агітації, але мрія про котлету була така приваблива, що Залєтаєву охоче вірили.

Деяким просто подобався рух, сам по собі, і через те вони допомагали його розвитку всім, чим могли. Вони з охотою читали й писали прокламації, розносили їх по камерах, агітували, розпаляли, але кінчать не хотіли.

Це був непевний час, і важко сказати, чим би він скінчився, коли б до нас не вмішалась сама тюремна адміністрація. Офіційно ніяких тюремних старост вона не знала й не відала, але коридор без старости був для неї явищем аномальним, негарним і, головне, клопітливим. Замість того щоб балакати з одним чоловіком, відомим, коректним, більш-менш досвідченим, начальству доводилось вступати в розмови з цілими камерами, повними гвалту, махаючих рук, роззявлених ротів, свисту, гамору, реготу.

І через те не офіційно, але серйозно і поважно було зроблено пропозицію негайно вибрати старосту й припинить заколот. В противному разі будуть ужиті "відповідні міри".

Що таке "відповідні міри", більшість з нас добре знала, і тому довелось серйозно задуматись над "іноземним вмішательством".

І от анархісти раптом стихли. Але ця тиша була якогось непевного, загадкового характеру. Вони шепотілися по кутках, бігали з камери в камеру, про щось палко радились, часто вибухали несподіваним голосним реготом. Іноді вони аж качалися по койках і плакали од сміху.

Ми чекали якогось екстравагантного випадку.

І, дійсно, так і сталося.

Раз уранці, як тільки піднялось питання про голосування над виставленими кандидатами, Тммошка виліз в нашої камері на стіл і попрохав слова. Коли стихло, він рішуче, й силкуючись бути серйозним заявив:

— Господа, п'ята камера! Наша партія доручила мені ось що сказати вам. Ми довго обмірковували питання і рішили виставити кандидатом... товариша Піню. — І, помітивши рух серед нас, поспішно закричав далі: — Не думайте, що це жарт! Ми серйозно. Попереджаємо, що, коли його не буде вибрано, ми оповіщаємо війну не на життя, а на смерть. Раз влада належить таким, як Піня, — то й ми собі вибираємо Піню! По всіх правилах. Хай живе староста Піня!

— Ур-ра! — підхопили анархісти. — Ур-ра, староста Піня! Піня! Піня!

Крики здивування, обурення одної партії змішалися з криками "Піня" і реготом другої. Це було сигналом для всього коридора. Скрізь залунали вигуки: "Піня, Піня, Піня". Десь узялися плакати з портретом Піні, досить

удачного малюнка, на яких було написано: "Хай живе влада! Хай живе староста Піня!"

Ім'я Піні літало, як м'яч, по всіх камерах, ним гралися, перекидувалися. Навіть дійсні прихильники влади захопились таким надзвичайним кандидатом і з реготом кричали: "Піня!!"

Нам прийшлося пильно задуматись. Не вибрати Піню, це значить розтягнути хаос на безмежний час. Вибрати? Ідея мати старостою Піню наводила на нас і сміх, і сором, і злість.

Але все ж таки рішили вибрати. Нехай, ми виберем Піню, але примусимо поважати його, поважати в його лиці нашу волю, нашу, переложену на його, владу над самим собою. Згода! Хай живе староста Піня!

Серйозно, строго, без натяку на насмішку ми заявили, що пристаєм на кандидатуру Піні. І в той же вечір при співах і реготі, з фейєрверком із насичених нафтою ганчірок було оповіщено всій тюрмі, що на "нижньому угловому коридорі" тепер старостою — Піня 1-й.

Піню спочатку зовсім не вразила така увага до його персони. Коли ім'я його на всі голоси вигукувалось під низькими стелями камер, він тільки посміхався своєю звичайною посмішкою. Його тягали по камерах, висаджували на столи, говорили над його головою палкі промови в його честь, — Піня тільки кумедно поводив головою і добродушно показував усім свої ріденькі зуби.

— Хочеш бути старостою, Піня?

— А чому ні? Хто не хоче бути старостою? — розуміючи жарт, відповідав Піня також жартом.

Але коли Тимошка, Сердюков, дядя Дум-Дум, Замірайло і декілька членів з "аристократії" цілком серйозно, поважно і навіть суворо заявили йому, що він є старостою, коли перенесли його паршивеньку ковдру й подушчину на матрац старости, коли дали йому списки товаришів, весь папір, тютюн, цукор, сіль, ящик оселедців, коли сказали, що з цього моменту порядок, спокій і добробут коридора лежить на його плечах, — тоді Піня перестав посміхатись і став такий блідий, що навіть на підборідді видно було ластовиння.

— Ви розумієте, товаришу, що це не жарт, а серйозна й відповідальна річ, — сказав товариш Сердюков. Сам товариш Сердюков, якому завжди передавали в блискучих кастрюльках пресмачні котлети з города. Сам товариш Сердюков, який читав по-німецькому другий том Маркса і ніколи не вступав ні з ким в які-не-будь ближчі відносини.

Піня почав щось говорити про те, що він не годиться на старосту, що він нічого не знає, що він собі малообразований робітник... Але його не слухали навіть, це й без його добре всім було відомо.

— Ну, тепер, братику, кінець! — рішуче проговорив Тимошка. (Між іншим, це його була пропозиція — вибрати Піню старостою). — Проголосували — і шабаш, нічого не зробиш. Тепер, брат, тільки старайся, щоб у тебе все було добре. Провір списки, хазяйство своє проконтролюй, — словом, як слід веди діло.

Піня тривожно, неймовірно бігав очима по лицах. Але всі були серйозні. Правда, недалеко на койці сидів Залєтаєв, качав ногами і, крутячи кудлаті вуси, хитро посміхався. Ну, так це ж був Залєтаєв, а не хто інший. Всі ж, навіть Замірайло, відносились цілком серйозно.

І Піня помалу, незграбно взяв список товаришів у руки й почав читать. Довгенький синенький зшиток дрібно, як змерзлий листок восени, дрижав в його руках.

Мені в ту ніч чогось не спалось. Чого саме, не пригадаю, — мало хіба причин може бути для цього там, де на вікнах грати, на дверях замки, а між ними в тісній скрині стін — дванадцять тяжко сплячих людей, котрі й у сні почувають себе хворими, нещасними, злими.

Я не спав і тихо лежав у своєму кутку. Сердюков коло мене обережно схлипував носом. Здавалось, він після кожного хлипання прислухався, яке воно робить враження на камеру. Коло Піні, на столику старости, горіла лампочка того сорту, який вживають в поганеньких готельчиках на чорних сходах.

Спочатку там не помічалось ніякого руху. Але годині, може, о другій-третій вночі помалу підвелася з койки невеличка постать і сіла. Це був Піня. По його рухах, виразу лица я бачив, що він не спав зовсім. А вираз лица був цікавий, якого я ніколи ще не бачив у Піні. Він робив враження людини, яка прислухається до процесу всередині себе — і при тому до такого процесу, котрого сам не розуміє. Очі широко розплющені, незрячі, губи одвисли не то дурнувато, не то скорбно. Він довго сидів, не рухаючись, тільки часом глибоко зітхаючи. Потім раптом злякано озирнувся по камері, але, не помітивши нічого підозрілого, заспокоївся й зліз з койки.

Я мусив підвестися на лікті, щоб побачити, що він робив. Піня перекладав оселедці на папір і шепотом по-жидівському рахував: ейн, цвей, драй, фір, финиф. Оселедців було не п'ятнадцять, як казав товариш Петро, що часово заміщав старосту, а всього одинадцять. Піня заклопотано й непохваляюче похитав головою. Потім він узявся за цукор. З цею справою у його затягнулося, бо цукру було аж дві великі торби. Мені надокучило чекать кінця, і я знову ліг, слухаючи, як Піня сухо стукав грудочками, шепочучи: "финифендрайцік, зексендрайцік, зибендрайцік"... І під цей шепіт я несподівано заснув.

Другого дня всі прокинулись в настрої веселої й нетерплячої цікавості. Першою думкою у більшості було: ну, як там наш Піня? А Піня був уже давно на ногах. Він замів камеру, прибрав на столі, порозкладав

усім порції цукру (по шість, а не по вісім грудок кожному) і стукав у двері дозорцеві:

— Надзиратель! Надзиратель! Гаврилюк! Голос його лунав незвичайно серйозно, хоч і не зовсім упевнено. (Раніше він тільки висовував ніс у вовчок і тоненьким, несмілим, прохаючим голосом протягував: "Господини Надзиратель, пятая камера проситься до вѣтру").

— Чуєте, надзиратель? Що це таке? Одчиняйте вже двері. Ну? Старості треба сахар роздавать. — І вже з деякою нетерплячістю лупив кулачком по товстелезних дверях.

Ми мовчки, скидаючись очима, слухали. В коридорі почувся брязкіт ключів і заспаний голос Гаврилюка:

— Ну, чого там? Чого стукаєш? Чого треба?

— "Чого треба?" Треба кип'яток. Ну? Одчиняйте двері, мені нада йти.

Гаврилюк чомусь мовчав. Мабуть, сонно й зневажливо одійшов і сів собі на свою табуретку в кутку.

Піня затарабанив дужче.

— Ну, чого б'єш двері, ти! — десь з глибини пробубонів Гаврилюків голос. Піня розсердився:

— Що значить "чого б'єш"? Када староста каже одчинить, то треба одчинить, а не чуть лі йти та садитьця собі на табуретку. Одчиняйте вже камуру. Ну?

На нарах, як по команді, вибух дружний регіт.

— Бий, Піню, двері. Пантуфлею! Їх в трісочки рознеси! — крикнув Залетаєв. — Що він дозволяє собі з старостою жартувати!

Піня озирнувся й здивовано подивився на нас:

— Я не розумію, що ж тут смішного? Як він не буде одчиняти старості, то кому вже він буде одчиняти, кому? Регіт з дужчою силою розлігся по камері.

Але тут нахмурено і мовчки підвівся з койки Сердюков, напнув на себе ковдру і рішуче пішов до дверей.

— Гаврилюк! — різко й виразно крикнув він у вовчок. — Одчиніть старості двері.

Зараз же затупали ноги й брязнули ключі, заклацавши в замку. Двері роззявились, і Сердюков, уступаючи з дороги, з повагою повів рукою до Піні:

— Прошу, товаришу старосто.

Піня взяв кошик з цукром і строго сказав Гаврилюку:

— Ідіть за мною й одчиняйте камури. Мені треба цукор роздавати. Швидше!

Гаврилюк, певно, забув, що було вчора вибрано старостою Піню. Тепер він згадав і почував, певне, себе ніяково. Коли Піня вийшов, він хутенько зачинив за ним двері й бігцем пішов з ключами вперед.

В камері стояв сміх і гомін.

Але дивна річ: не минуло й тижня, як цей сміх почав зникати. Перші дні кожне слово Піні викликало цілі вихори веселощів і насмішок. За ним ходили, немов прислужники його, попередливо розчиняли перед ним двері, подавали йому пальто, калоші.

І, дійсно, трудно було, не звикнувши, байдуже дивитись на Піню. Цей маленький комік рішуче не хотів зрозуміти свого становища і цілком серйозно та поважно поставився до свого старостування. Треба було бачити, як він балакав, наприклад, з начальником тюрми. З самим начальником тюрми. Раніше, коли останній заходив до нас в камеру, Піня тільки одним оком визирав десь позаду із-за спин товаришів і, мабуть, мови не знайшов би, коли б до його звернувся сам начальник. Тепер же він не давав йому проходу з банею. Коридор по місяцю не буває в бані. Що це таке! Піня не міг цього так лишити. Раз його вибрано старостою, так він мусить дбати, щоб коридор мав усе, що йому помагається. Баня помагається два рази на місяць. Давайте нам баню — і вже. Піню питали:

— А ви не боїтесь балакати з начальником? ("Ти" йому тепер уже мало хто казав).

— Боятись? А чого би я мав боятись? Коли староста буде боятись, то хто не буде боятись, хто?

І коли сміялись, то він абсолютно не розумів, що тут бачили смішного. Сміялись також, наприклад, з того, що Піня на рахунок комуни завів собі гребінець і дзеркальце, перед яким щоранку ретельно зачісував своє іржаве волосся. Або з того, що він вибрав собі найкращі штани, піджак, капелюх, пальто.

— Це — прерогатива влади! — кричав Залєтаєв. Піня не знав, що таке "прерогатива" та, але як же могло бути інакше? Хіба він не перший чоловік у коридорі, не староста, якого вибрали майже одноголосне? Ну, значить, нехай староста коридора ходить, як якийсь халамидник? Це була б добра справа.

Нічого не було вже комічного в тому, що Піня з строгим і заклопотаним виглядом замикав у шкафу цукор, тютюн і взагалі всю маєтність. Навпаки, це було дуже добре, краще, ніж за велосипедиста-старости, коли один день було багато, а другий нічого, коли всяк хто хотів, брав собі сам скільки знав.

Не сміялись також і з того, що Піня в певні години, коли по конституції камери встановлено було "тиша", чіплявся до тих, хто порушував цей пункт. Анархістам, звичайно, закон не писано, але після того як трохи не дійшло до бійки з конституціоналістами, вони для свого власного спокою перестали учиняти занадто великий гамір.

Навіть те, що Піня казав "када вам говорить староста", уже не здавалось ультракомічним.

Особливо ж легко призвичаїлись до старостування Піні дядюшки-аграрники. Вони трохи не на другий день уклали цей факт в своє світорозуміння, дали йому відповідну оцінку і вже нічому не дивувались — "жидівська голова, чого ви хочете".

Правда, треба сказати, що Піня умів-таки поводитись з ними як слід.

Це просто діти були, та й годі, інакше Піня не міг на їх дивитись. Наприклад, така історія. Раз до Піні прийшов Корнієнко з 8-ої камери і з справжніми сльозами почав жалітись, що його обидили. Обидили ж його тим, що коли прийшов з Червоного Хреста новий транспорт одежі й роздавали її, то не йому дісталась студентська шинеля, а Горбачу! Це тим паче було обидно й боляче йому, що у Горбача була вже "хуражка" з червоним "околушком", жовті черевики і навіть сорочка з манишкою. Для одного це було вже занадто, та ще в той час, як він, Корнієнко, дістав якесь пальто з жовтими костяними ґудзиками, Горбач міг би принаймні помінятися "хуражками".

Як тут бути? Що зробив би велосипедист? Він би махнув рукою, закричав би, щоб йому не докучали дурницями, тут же попрохав би вибачення за крик і куди-небудь заклопотано побіг би. Піня ж так не міг. Староста на те й староста, щоб усі були задоволені.

Він прийшов до Горбача й запропонував йому помінятись "хуражками". Але це був такий ловкий, славний кашкетик, так привабно червоніло на йому "околушко", так, нарешті, Горбач звик до його, що мінятись на старий, з порепаним козирком картуз Корнієнка йому страшно було навіть подумати. Він рішуче одмовився. Тоді Піні, само собою, нічого не лишалось, як гарненько прочистити цього франта.

— Ви стидіться, товаришу! Фе! Який же з вас соціаліст, коли ви не хочете поділитись з своїм товаришем, не хочете. Ви повинні ще самі сказати: "У Корнієнка єсть студентська шинеля? Нема. А жовті башмаки є? Нема. А хуражка? Нема. Ну, то я дам йому хуражку". От так роблять соціалісти. А так, як ви хочете, то се роблять тільки буржуї. Дайте йому хуражку, я вам кажу! Када вам говорить староста, то ви повинні слухатись.

І Горбач мусив віддати свого ловкого, славного картузика з дворянським червоним "околушком". Мусив, бо так хотів староста.

Або, наприклад, так. У старости суть певні точно визначені адміністративні години. Не можна його цілий день шарпати то за тим, то за сим. Що тобі треба, од такої до такої сміливо звертайся до товариша старости, і все тобі буде зроблено. Ні, дядюшки не такий народ. Вони серед ночі готові сіпати чоловіка, щоб він дав йому паперу й конверт, бо йому чогось, бачите, не спиться, скучно за ріднею й хочеться листа їй написати. Піня в таких випадках був непохитний. "Нема" — і кінець. Я пам'ятаю таку сцену.

Уже вечір. За вікном галасує й б'ється в шибки вітер. Рами тоскно пориплюють, і дме холодом. На нарах подалі від вікна, в напівтемному

кутку, лежать анархісти й конституціоналісти в дружному й тісному безладі. Видно ноги, руки, спини, носи. Одні лежать, підклавши під голову подушки, а другі — живіт або коліно сусіди. Але всім зручно й затишно. Вони всі співають "Ревуть-стогнуть". Це пісня про те, як сиділи колись запорожці в турецькій неволі. Третій рік уже минав за ґратами, а їх усе не йшли виручать "брати, орлята Вкраїни". І запорожцям було журно. І, мабуть, була якась рідність в долі запорожців з хористами, бо ця пісня співалася завжди з особливим чуттям. Тепер же, під холодне й зле виття вітру, вона співається майже з побожністю. Тимошка строгий, блідий і грізно позира на Живчика, який часто фальшивить. Залетаєв хмуро-задумливий. Замірайло розм'як і, схиливши голову на довірливо випнутий зад меншовика Зубковського, обережно й любовно заливає своєю октавою усі дефекти Живчика. А очі його мрійно й неодривно кліпають до світла лампочки на загальнім столі.

За цим столом дядя Дум-Дум і Теоретик грають в шахмати. Дядя Дум-Дум схожий на лисого, кучерявого апостола Петра, яким його малюють малярі. Дядя зробив заповіт: коли його будуть вішати, хай перед смертю хто-небудь хоч крізь стінку загра з ним в шахмати. Тоді він помре як слід революціонерові, спокійно й з гідністю. Але тепер він грає, як партач, — пісня йому заважає. Річ у тім, що він пісню також любить і навіть сам співав умильним здавленим тенорком.

А тут ще "Ревуть-стогнуть". Нічого дивного, що Теоретик цим невеликодушно й жадно користується. Дядя Дум-Дум партію програє.

— Шах королю! — чується весь час упертий, уважний шепіт Теоретика.

— А щоб вас чорт... — перестає підтягувати дядя Дум і визвіряється на дошку.

Піня до всього цього відноситься безпричасно. Він сидить за столиком, заглиблений в господарські рахунки. Ні вітер, ні пісня, ні тиха

туга тюремного вечора його не доймають, — сьогодні з міста доставили знов цих яєць. Ну, маєте собі: в коридорі є сімдесят душ, а яєць усього п'ятдесят. От і поділи нарівно.

І от під таку хвилину являється який-небудь дядюшка. Йому треба тютюну, в їхній камері весь вийшов. Хто його знає. Якось так трапилось, що викурили до строку.

Дядюшка — депутатом від камери. Почуваючи взагалі незаконність своєї місії, а крім того, маючи на увазі неположений час, депутат підходить до столу навшпиньках. Зупинившись, він деякий час чекає мовчки, заявивши про свою присутність тільки легким кашлем.

Піня зирка на його й знов нахиляється до цифр. Дядюшка озирається до співаків, слухає, дивиться на ціахматистів, — взагалі, дає Піні зрозуміти, що він не який-небудь нахаба і зайнятому чоловікові не хоче навалитись на голову. Він собі підожде.

Але Піня рахує й рахує, а по шепотінню його зовсім не помітно, що він гадає дати собі якусь паузу. Тоді депутат прокашлюється, щоб дати відповідний тон голосу, й м'яко говорить:

— Товаришу старосто!

Товариш староста навіть голови не підводить.

Депутат зітхає:

— Товаришу старосто!

— Ну?

— В нашій камері, знаєте, тютюнцю...

— Нема! — лаконічно перебиває Піня й з шумом перегортає папір. Потім раптом кида його й строго звертається до прохача: — Вам не соромно, ні? Ви ж собі спите вдень, правда? Ви собі курите папіроски, а староста бігає. Так? Ну? І за то ви приходите морочить йому голову, коли він сидить за ділом, коли? Яка камера?

— Шоста, — винувато говорить депутат.

— Що-о?! — обурюється Піня. — Та я ж у суботу дав вам чотири пачки? У середу получка. Нема!

Дядюшка чує по голосу, що справа безнадійна, нічого не говорить більше і помалу йде із камери.

Сцену чують, але ніхто й не посміхається. Пригорнувшись одне до одного, як викинені на берег після аварії, вони з тихою тайною журбою співають:

Гей, ви, хлопці-запорожці, Сини вольній волі, Чом не йдете визволяти Нас в тяжкій неволі?

За вікном казиться вітер. Піня рахує.

Безумовно, в цій історії з Пінею ми мали диво такого самого характеру, я думаю, як в казках, коли герой її, миршавий, забитий, занехаяний всіма Іванко-дурник, раптом дістає звідкись талісман і робиться знаменитим богатирем, царевичем і т. д. В казках процесу перевертання на царевича ніхто не бачить, а у нас це відбувалось на наших власних очах.

З кожним днем колишній безодмовний, з приниженою посмішкою Іванко-дурник одмирав, а на його місці наростав царевич. Де зістався старий Піня, де в йому виховувався новий, коли саме почалось переродіння, — все було тайною. Єдине, що нам ясно було, це те, що

старий Піня зник, замість його у нас був турботливий, вертлявий, досить умілий староста Піня. У нас тепер завжди був сніданок, обід часто прикрашався фруктами, газета доставлялась акуратно. А пошта ніколи не була поставлена так добре, як тепер. Більше того: пошта всієї тюрми ішла вже тепер через Піню. Тут уже треба було мати талант. Варто було тільки бачити, як він уперто й завзято вистоював цілими годинами, десь на сходах, піджидаючи дозорця-листоношу. Або вираз його лиця, коли він веде переговори з цим дозорцем: ласкавий, то таємний раптом, байдужий, потім вмить палкий, натхненний.

— Ну, брат Піня! Не ждав! — дружно обнімаючи його за стан, з захопленням іноді говорив Тимошка.

Але Піня з делікатною твердістю визволявся з його обіймів і біг куди-небудь. Фамільярності він не любив.

Але, звичайно, не всі так увірували в Піню й забули, що він був раніше. І найпершим з таких, само собою, був Залєтаєв.

Залєтаєв ще міг терпіти, коли з Піні сміялися, коли перебільшено поштиво звали його "товаришем старостою", він сам підставляв йому стільця з прислужливою міною. Але коли він побачив, що Піня цілком серйозно, безоглядно й щиро увірував у себе, коли ця віра дивним дивом передалася навіть Тимошці, Залєтаєв перестав жартувати. Це було занадто образливо, занадто глумливо, щоб можна було відноситись до цього так легко. Якийсь вишкребок, якась недобита нікчемність може панувати над всіма. І то тільки через те, що йому дали владу. О, раби нікчемні, загіпнотизували себе словом і задоволені, їм постав бездушний пень і скажи:

"Це влада", — й вони будуть падати перед ним. Без цього вони не можуть.

Але запал Залетаєва вже через щось не мав впливу навіть серед найщиріших його прихильників. А з Ти-мошкою вийшла навіть сварка з цього приводу. Тимошка не розумів, чого Залетаєву хочеться від Піні, — староста зразковий, чудесний, чого більше.

Залетаєв же аж пінився. В тому й річ, що чудесний, на жаль! Ідеальний. Треба тільки подивитись, як цей шморкляк ставиться тепер до селян, робітників. Це йому плебс, нижчі істоти, він тепер тільки з аристократами водиться. А тон який? А їсть він як? Окремо й все найкраще.

Це все була правда. Тимошка признавав це, але що зробиш, як це вже такий порядок: староста, голова ніби.

Залетаєв люто плювався й одходив, а один раз так вилаяв Тимошку, що той мусив одповісти тим же, і після цього їхня дружба розірвалася.

Але зате Залетаєв виміщував усе над Пінею.

— Ну, ти? Чай скоро? Швидше там повертайся! — гукав він на його, як на слугу.

Піня, звичайно, нічого не відповідав йому, немов не помічав ні тону, ні самого Залетаєва. Спочатку, правда, він дивувався, не ображався, а дивувався, як дивується чоловік, коли бачить, що хтось сам собі старається плюнути в лице. Піню вибрано було на старосту. Піня був представником усіх, Піня — це коридор, це і Залетаєв, і Сердюков, і дядя Дум-Дум, і аграрники, всі. Плювать на Піню — це значить, плювать на себе. Хто ж так робить? Тільки божевільний, "несознательний" чоловік. Ну, що ж говорить з божевільним? І Піня одмовчувався. Але не так, як раніше, не з покірливо-ласкавою посмішкою, а серйозно, неухважно, удаючи, що зайнятий чим-небудь.

Залетаєва ж це ще більш розпалляло; щоб принизить Піню, він частіше, ніж вперед, підходив до його й

жартував:

— "Тук, тук, тук!" — "Хто там?" — "Мі". — "Хто мі?" — "Зади". — "Скільки вас?" — "Раз".

Але в голосі його вже не було теплого добродушія, а сухий, злий сміх, чулось чекання зачіпки, щоб дати волю своїм почуванням.

Піня в такі хвилини непомітно й заклопотано вибігав куди-небудь з камери.

Пахло чимсь серйозним і тяжким.

І от раз увечері Залетаєв несподівано зібрав усіх, хто мав колись тікати, і суворо, одривистим і ворожим тоном заявив:

— Я хочу кінчити справу з побігом.

— Як саме?

— Так. Ви перед виборами старости казали, що його найбільше треба для того, щоб дати лад коридорові, щоб упорядкувати зносини з волею. Це все єсть?

— Ну... єсть, — нерішуче й сухо одповів Сердюков. Ми вже догадувались, до чого хилить Залетаєв.

— Добре. В такому разі ми, значить, можемо приступити до скінчення побігу. Зносини з волею єсть, староста у нас ідеальний, ніщо не стоїть на

перепоні. Коли ми почнемо копати і як? Треба обмірковувати. Інакше я сам робитиму.

Так, ми вже розуміли, що тут було найголовніше. Дядя Дум-Дум засміявся, видув недокурок з цигарочки й м'яко взяв Залєтаєва за лікоть:

— Ех, братику, киньте ви бідного Піню, дайте й собі, й йому спокій. Як то кажуть: "Аби лихо та тихо". Залєтаєв нетерпляче одшатнув руку:

— Та при чому тут Піня? От маєте собі. Діло йде про серйозну справу, а ви свого Піню тикаєте під ніс. Ну, що ж?

Ясно, що Залєтаєв рішив неодмінно дискредитувати бідного старосту.

Що Піня в цій справі здрейфить, в цьому ніхто з нас не сумнівався. Досить було пригадати, як він трусився щоночі, коли ми копали. Він ще тоді сам не брав участі. Як же тепер буде? Доведеться йому, певно, іти з староства. Знов піде в коридорі катавасія, перевибори старости, сварки, дискусії, скандали, безладдя.

Ми спробували похитрити: треба, мовляв, ще трошки почекати, потім обережно змінити старосту, а тоді...

Але Залєтаєв не дав навіть скінчить:

— Якого ж ви чорта вибирали такого старосту, котрий не годиться на найбільш важну справу ув'язнених? Тимошка? Анархісти? Брехня! Знать не знаю! Або змінійте його зараз же, або хай береться. Я ждаль більше не можу, я хочу на волю, буде з мене.

— Що робити?

— Що ж, треба покликать Піню, — сказав, зітхаючи, дядя Дум-Дум, — запропонуєм йому. Якщо виясниться, що не може, хай одмовляється від старостування. Що ж порадиш?

Покликали Піню. Маленьке, чепурненьке личко його подивлялось на нас з цікавістю й легкою турботою.

Руде, жорстке, як з іржавого дротику, волосся було старанно зачесано й пушилося над вухами.

— От, товаришу... — почав Сердюков, — ми тут зібрались, щоб розпочать знов справу з побігом.

На слові "побіг" очі Піні здригнулись, трошки поширились, а ніс став блідий. Дядя Дум-Дум одвів од його погляд і став душити ногою недокурок. Тимошка поціпував борідку й гостро зиркав на Піню. Залетаєв посміхнувся.

— Ви, як староста, повинні взяти в цьому участь. Коли хочете, самі можете з нами тікати, не хочете, залишайтеся. Але без вашої допомоги обійтись неможливо. Треба зноситись з волею, слідкувати вночі за камерою, словом... необхідно. Ми обговорили і думаєм, що необхідно.

— Так, я теж думаю, що без старости вести справу не можна, — з натиском і потайною насмішкою підтвердив Залетаєв, не зводячи очей з Піні.

Піня раптом здвигнув плечима.

— Ну, да-а! — серйозно протягнув він. — А як же можна без старости таку серйозну справу робити? Який же там порядок буде, який? Я таки сам думав про це. Раз ми маєм уже такий підкоп, то нам же соромно, щоб з ним не скористувались. А що ж! Ми знаєте як зробим? — Піня таємно озирнувся, потім гаряче, поспішно зашепотів, усе так же неспокійно

бігаючи очима: — Ми зробим так. Це дуже добре, що ви захотіли. Я думав, що ви вже не хочете більше... Так ми зробим так...

— Чекай! — грубо перебив його Залєтаєв. — Як ми зробим, це ми самі знаєм. Ти згоджуєшся?

— Ну, да, я згоджуюсь! А то як же!

— Ну, це й все, що тебе питають. А тепер давайте обмірковувать...

Тимоха од задоволення вийняв портабак з буйно стрибаючою тройкою на кришці й, весело підморгуючи, підніс Піні цигарку.

— От се інше діло! — скрикнув він. — За це на, брат, папіроску! Бери, бери, нічого, я другу зроблю.

Ми теж були й здивовані, і зрадувані таким поведженням Піні і обсипали б його папіросками, виключаючи, звичайно, Залєтаєва. Не дивлячись на те, що, на його думку, без участі старости ніяк не можна було розпочинати справи, він цілком ігнорував Піню. Коли той хотів уставить слово, Залєтаєв обривав його, не слухав, повторяв його ж слова з таким виглядом, немов Піні тут зовсім не було і він не говорив цих слів. Піня потискував плечима, але, натурально, не міг мовчати в такій відповідальній справі. Він не перечив Залєтаєву, не звертався і до його, але те, що думав, він висловлював. Він же в думках своїх мав повну рацію: наприклад, його рада була — знестися наперед з волею, дізнатись, чи там готові як слід, чи будуть гроші, пашпорти, квартири, а тоді вже приступати до діла тут. Залєтаєв же зараз став проти цієї ідіотської пропозиції, як він сказав.

Треба насамперед перевірити, чи не завалився підкоп, чи суть інструменти, чи можна далі копати, скільки треба на це часу, а тоді вже зносить з волею.

Добре. Ми згодилися з цим.

— Нехай так! — посміхнувся Піня. — І то таки розумна рада.

— А тебе не питають про це... Я пропоную цієї ж ночі розібрати стіну й спуститись в яму. Дуже добре було б, якби староста також спустився. Пропоную себе і старосту.

— А мене третього... — добродушно вставив дядя Дум-Дум. Цим він зразу притишив непокій, що перебіг по нас од пропозиції Залетаєва.

У Піні знов побілів ніс і очі закруглились, забігали, але він дуже охоче згодився. Залетаєв хмуро й злісно жмурих очі.

Ніяких завалів у підкопі не виявилось, все було як слід. Але от з копанням далі могла вийти неприємна історія. Багато було шансів за те, що ґрунт завалиться над нами.

Залетаєв же категорично заявив, що він не береться там копати, риску багато, а потреби ніякої.

— Як так?!

— А так, що ми все одно не можемо далеко від доріжки вартового прокопатись. Вилазячи, ми однаково будемо замічені. Наші колишні плани, — прокопатись у яр, — дурниця, в дірці такої великої довжини не буде повітря. Копати ж далі на якийсь сажінь нема ніякої рації.

У нас витягнулись обличчя.

— Чекайте, ми ж можемо робити ширшу дірку! — сказав Сердюков.

— Ну, вибачайте, це буде через два роки! — сердито струсяючи землю з піджака, одповів Залетаєв. — Я більше чекати не можу. Я вношу таку пропозицію: тікати через цей підкоп, що є. Але так. Щоб усіх нас не перестріляли, один, передній, мусить кинутись сам на вартового, повалить його на землю і цим дасть всім останнім збігти у яр, де будуть стояти екіпажі. От мій план. Звичайно, один мусить пожертвувати собою для всіх. Кинем жеребок. А коли може вирватись і він, тим краще. Але ризикує здорово. Ну, що ви на це?

Ми мовчали. Багато було правди в словах Залетаєва, але погано те, що один все-таки мусив загинути.

Риск, що й казати, річ хвилююча, вабляча, але як смертний жеребок випаде?

— Ну, це дурниці! — флегматичне сказав Голубов, як і звичайно.

Залетаєв живо покосився на його.

— Як дурниці?

— Та так. З якої речі ризикувати хоч одним життям. Краще спробувати з другого боку, в іншому місці, перевірити ще раз тут. І взагалі, я тут бачу щось... непевне. Чого ради раптом тепер виявилось, що наші плани не годились? Чого повітря не стане? Хто то сказав?

Аж дивно було, що цей сонний, здоровенний дядя так розпалився й ожив. Дядя Дум-Дум лукаво посміхнувся й, підморгнувши до Сердюкова, сказав:

— А голубчику нашому, видно, не хочеться помирати. Тоді Голубов повернувся до дяді всім важким тілом, серйозно подивився йому в лице і спокійно, рішуче промовив:

— Добре. Я згоджуюсь.

Дядя Дум-Дум засміявся й почав вибачатись, але Голубов уперто й вже знов флегматичне твердив:

— Не хочу. Стою за план Залетаєва.

— Ну, коли так, то й я! — задержувато крикнув дядя Дум-Дум.

Виходило якесь чорзна-що, якесь змагання в безрозсудності. А втім, дяді Дум-Думові й Залетаєву добре було змагатись, маючи за спиною довічну каторгу, себто майже смерть. А мені, наприклад, або Тимошці треба було задуматись.

Але Тимошка ж і покінчив мої вагання. Як-не-як, а в плані Залетаєва те гарно, що тут, чорт забирай, зразу тобі воля. Риск є, але тільки для одного. В старому ж плані цей самий риск у меншому, правда, розмірі був у всіх. Так нехай же один пострада за всіх. Він, Тимошка, готов хоч зараз.

— А будемо копатись далі, марудитись, так нас і накриють. Тоді вже годі тікати!

— Згода! — сказав я. Зоставались Сердюков і Піня. Залетаєв поглядав на останнього смакуючим поглядом. Піня став блідий, затишлий і чудно водив по нас широкими очима. Йому, мабуть, не вірилось, що це серйозно.

— Ну, Піня, а ти ж як, чого замовк, га, — піднято спитав Тимошка. — Рішайся. Ти, брат, староста. Не можна.

— Я слухаю, що ви говорите. Скажіть ви, скажіть, тоді я скажу... — тихо сказав Піня.

Сердюков нахмури́в лоба і дивився кудись під ноги, маючи такий вираз, немов вираховував якусь задачу.

— Добре, я згоден, — підняв він голову і подивився на всіх зміненими очима. І при цьому посміхнувся не притаманною йому, якоюсь запобігаюче-винуватою посмішкою.

Зоставався один Піня. Він чогось дуже передихнув і хриплуватим голосом промовив:

— Ну, і я згоден. Нехай буде так.

— Браво, Піня! — сильно ударив його по плечі Тимошка. — От так справжні революціонери повинні говорити. Ну, браття, так коли ж ми жеребок кидаємо?

Залетаєв після відповіді Піні подивився на його довгим поглядом і хутко повернувся до Тимошки.

— Жеребок в самий останній момент! — сказав він.

— Розуміється, — засміявся дядя Дум-Дум. — Не дуже приємно з смертним присудом в кишені. А то все-таки надія: може, не я. Правда, Піня?

Тоді Піня прокашлявся і все ж таки хрипко сказав:

— А я просив би, щоб тепер, як це можна. Залетаєв умить злорадісно й жорстоко витягнув до його лице:

— Ну, ні, голубе, ми вашого брата розуміємо. А потім одмовитись, заслабнути й тому подібне? Ні, вибачайте! Почекай уже до самого побігу.

Побачимо, як ви свою одважність покажете... Я, панове, проти жеребка тепер!

Дійсно, це було незручно, ми мушили згодитись з ним. Тоді Піня, блідо посміхаючись, сказав Залєтаєву:

— Я тільки для того, що в когось є мама, або сестра, чи хтось другий, так щоб встигли приїхати побачитися. Може, це дуже трудно їм.

— Ну, це ніжності! Можна й без мами обійтись. Мама, тато, бабуса ще.

— Годі про це. Кінець! — понуро перебив його Голубов.

Ми розійшлись по своїх койках.

І от почалось готування до побігу. Підкоп ще протягнули трохи, так що лишилось всього стільки, щоб не провалилось під вартовим, кроки якого іноді ми чули. На це треба було покласти ночей сім, бо копали майже голими руками, щоб не робити шуму. За час копання вийшла знов сутичка Піні з Залєтаєвим. Залєтаєву конче хотілось, щоб Піня також копав, а Піня не хотів. Це не його була функція, його обов'язок дивитись, щоб усе ішло як слід, а не копати. Чи вартовий пильнує біля дверей, чи немає гомону в коридорі, чи не треба кому з копаючих випить подати, це Пініне діло, а копати — ні.

— Ну, чекай же ти! — один раз пригрозився Залєтаєв. Що він думав, ніхто не знав, а найменше Піня. Але се на його не зробило ніякого враження. Це ж Залєтаєв, хіба можна серйозно ставитись до його. Крім того, Піня був, очевидно, зайнятий іншими переживаннями. Тепер він зробився далеко поважніший, ніж раніше. Він так само бігав по камерах, ділив передачі, розносив сніданок і вечерю, але в поведженні його стало менше нервової хапливості. Іноді він навіть дещо забував, плував і не міг пригадати. Часто задумувався і здригував усім тілом, як зверталися до

його. Часом вночі, прокинувшись, я дивився на Піню і бачив, що він не спав і лежав лицем догори з застиглими, широко розплющеними очима. Зачісуватись перед дзеркальцем перестав і навіть у другий коридор бігав з розкудоченою головою. Щоки зблідли й схудли.

Правда, всі ми, тікаючі, були в особливому настрої, але у нас це так не кидалось в очі, як у Піні. І на Піню почали поглядати з посмішкою. Знов зачувся сміх, жарти з його. Правда, жартувала тільки наша камера, та й то не голосно, бо побіг в жартах грав неодмінну роль, але для Залетаєва і цього було досить. Він і сам ще більш зачучверів, але робив усе можливе, щоб якомога довше відтягнуть день жеребка. Чого йому хотілось, ми не знали, — все вже було наготовлено, на волі і тут, лишилось тільки призначити день. Але ледве заходила розмова про день, Залетаєв щось вигадував знов, і мусили одкладати.

Чи не чекав він, що Піня не витримає мук чекання й одмовиться? Ну, то він дуже помилявся. Я балакав якось з Пінею:

— А що, страшно трохи, Піню? Піня потиснув плечима і сказав:

— А що буде чоловік робить?

— Ну, як дуже страшно, то ніхто не силує, одмовитись можна. Я принаймні не знаю...

Мені хотілось подивитись, яке це зробить враження на Піню.

Він зітхнув:

— Ну, да, вам таки можна одмовитись.

— А вам?

Піня вибачливо посміхнувся:

— А ви мені скажіть, кожда пароход потопає і всі рятуються, то капітан біжить поперед чи позад усіх? Ну? Чи страшно, чи ні, а стій. А як євреї колись у пустелі блукали, то вожді їхні позаду йшли? Вони тікали? Га?

Якщо Залєтаєв рахував на Пінин страх, то він рахунки міг покинуть, бо у Піні було щось інше, крім страху.

Але, нарешті, настав-таки той день, як уже ніщо не перешкоджало.

Ввечері тягнули жеребок, і він випав Сердюкову.

Ні Сердюков, ні ми з цього приводу нічого особливого не виявили. Сердюкову так Сердюкову, комусь мусило випасти. Що було у Сердюкова та й у нас всередині, це інша річ, але зверху всі ми були серйозні, діловиті і хіба що занадто хапливі. Та Тимошка ще, як людина безпосередня, не видержував тону, то співав цілий день, то прощався з товаришами по камері, то задумувався так, що не чув, як його шарпали.

Вночі о першій годині по знаку Піні ми тихо підвелися й по одному стали залазити під нари, поклавши замість себе зарані наготовлені опудала. Піня заліз останнім.

Між іншим, пам'ятаю, що ще там, під нарами, при невеличкому світлі лампи я звернув увагу на його очі. В них був такий вираз, якого я не бачив і в царевича Піні: напружено-хиже, мало не жорстоке, гостре, все помічаюче й ніби нічого не бачаче. Але приглядатись не було коли.

Наш підкоп виходив з-під фундаменту. Фундамент же був виведений так, що біля його попід всім будинком тюрми ішов досить широкий рівчак, немов іще один коридор. В цьому коридорі перед діркою підкопу ми всі зупинились. У дяді Дум-Дума в руках був електричний ліхтарик,

який кидав сліпучий сніп молочного світла на вогкі чорні стіни рівчака. Чи від цього світла, чи від чого іншого, у всіх обличчя здавались дуже блідими, а очі надзвичайно блискучими.

Балакали'пошепки. У Сердюкова в руках був револьвер, один на всіх. Але стрілять з його Сердюкову можна було тільки тоді, коли він повалить вартового на землю, приставивши револьвер до самого тіла. Тоді і згук буде приглушений, і шансів більше за те, що не промахнеться.

— Ідіть! — прошепотів Піня.

Сердюков якось поривчасто й мовчки потиснув нам руки і, ніби впавши додолу, поліз у дірку підкопу. У мене ще довго після того, як зникли в дірі його ноги, стояло перед очима його гарне, розумне лице, скривлене якоюсь непотрібною гримасою посмішки. План був такий. Сердюков проріє вихід на поверхню, вернеться, тоді ми всі полізем за ним. Вистромивши голову з підкопу, він піджидає вартового. Коли той рівняється з ним, вискакує, кидається на його, а ми всі біжимо у яроч. Там слухаєм; як не буде вистрілу з револьвера або не прибіжить він сам, тікаємо без його.

Тихо було, як в домовині, ні одного згуку, ні свисту вартових, ні шороху вітра, нічого, що звичайно чути найглухішої ночі в камері. Тільки наше дихання та свист у носі Залєтаєва. (Залєтаєв чисто виголився, підстригся, вимився, зачесався, але все-таки робив враження кошлатого). Дядя Дум-Дум курих цигарку за цигаркою, так що Тимошка мусив йому порадиш покинуть, бо з дірки підкопу повалить такий дим, як з фабричного димаря. Але дядя підморгнув і закурих нову цигарку об недокуроч старої.

Піня стояв коло мене, і я бачив, як він напружено витягував шию і сторожко водив нею, немов гадюка, що чує небезпеку. Залєтаєв щось зашепотів Голубову.

— Ша там! — строго крикнув Піня.

Залетаєв різко повернувся в бік Піні, але Голубов потягнув його за руку, і він нічого не сказав.

Піня ж навіть не помітив руху Залетаєва і слухав. Потім тихенько поліз нагору, щоб спитать, як в камері.

В цей час якраз виліз з дірки Сердюков. Він мав дикий, трохи не божевільний вигляд. Весь у землі, з розчучвереним волоссям, з бігаючими, напруженими очима, задиханий.

— Що? Що таке?! Що?! Сердюков сперся об стіну.

— Пропало, товариші! — переривчастим, судорожним шепотом заговорив він. — Не можна. Нас, здається, накрили. Там солдати.

Ми похололи.

— Ви бачили? — спитав дядя Дум, наводячи на Сердюкова ліхтар.

Сердюков прижмурився.

— Я не бачив... Так, я бачив. Там рух... Вартовий стоїть біля будки і не рушиться... Я не знаю... По-моєму, неможливо... Я бачив три чи чотири фігури, які рухались біля стіни... Нас видав хто-небудь... Що робить тепер, що робить?

— Та ви бачили солдат?! — раптом люто визвірився Голубов. — Говоріть ви, чорт би вас узяв!

Сердюков неспокійно закліпав од світла й розсердився:

— Говорю ж вам, що бачив... Ради бога, одведіть свій ліхтар, він мені ріже очі!..

Дядя Дум-Дум напрямив світло на стелю, але воно все ж таки зачіпало лице Сердюкова з вимазаним у чорне носом і щокою, з чудними, розтеряними, дикими, підозрілими очима.

— Та ви, мабуть, помилились, товаришу, — протиснувся наперед Тимошка. — Підіть ще раз. Та швидше... Що ж це таке? Дірка там... Вартовий зразу побачить... Ах ти ж, господи, хіба можна так. Ідіть!

— Та не можна... Я не піду... Ми всі погинемо... Це абсурд!.. Я вам кажу, там солдати. Це безумство — іти... Нам треба подумати, — гаряче зашепотів Сердюков.

— Та що думати! — зашипів Залетаєв. — Ви просто злякались, чорт вас забери, от і все! Ви — боягуз паршивий, дрян! Ідіть, ви витягнули жеребок, ідіть зараз же!

Сердюков притулювся всею спиною до стіни й не рушився. По виразу його лица видно було, що він ні на крок не відступить з свого місця, хоч би його різали.

— Я не піду... Це безумство, — бурмотів він, і це викликало сліпу, звірячу люту проти його. Хотілось одідрати його від стіни і втовкмати головою в дірку, — лізь!

В рівчаку піднявся кошмарний, повний непотрібної ненависті, страху, безпорадності гомін. Один шипів, що треба кидати вдруге жеребок, другий тряс за барки Сердюкова, третій рознімав їх і лякливо озирався. Було таке чуття, ніби нас зараз же захоплять усіх.

І от в цей мент, пам'ятаю, мене хтось сильно одпихнув до стіни і проліз наперед. Це був Піня.

— Що тут таке? Ша! Ви сказали, чи що!? — голосним шепотом крикнув він. — Залетаєв, я вам кажу, киньте, ша! Дайте, я скажу. Ну?!

В голосі його було щось таке, що примусило всіх мимоволі замовкнути. Чулось, що чоловік з таким голосом має підставу так говорити, має щось сказати і скаже те, що нас врятує. Навіть Залетаєв на мент замовк, не то здивований, не то обурений, не то чекаюче.

— Дайте сюди ваш левольверт! — коротко сказав Піня Сердюкову. В цей момент світло ліхтаря упало на всю його невеличку постать. Він весь дрібно-дрібно дрижав, як дрижить будинок, під яким скажено проноситься поїзд. Сіренькі очі були поширені, і чоловічок у них гостро і чудно чорнів.

Сердюков машинально, покійно подав револьвер.

Піня взяв і повернувся до нас:

— Щоб мені було тут тихо! Я піду замість товариша Сердюкова. Ша! Я подивлюсь і прийду сказати. Потім полізете вже ви. Але ша, бо нас заберуть. Я вже йду.

І він поліз у дірку. Настало гнітюче мовчання, серед якого було чути тільки легке шарудіння землі в норі та наше дихання. Сердюков, як прибитий до ганебного стовпа, стояв, зігнувшись і подивляючи розтеряними, напівбожевільними очимаї Останні похмуро і непорушно стояли на своїх місцях. Навіть дядя не кутив.

Хвилин через три з'явився Піня. Перед тим як говорить, він видихнув кілька раз повітря з грудей, як людина, що задихається від чогось.

— Там ніяких солдатів нема... Там же тихо... Вартовий ходить... Ми можемо йти...

Залетаєв вмить ступив до Сердюкова й з грізною рішучістю проговорив:

— Сердюков, ідіть.

Але Сердюков мовчав і так само моторошно дивився на нас.

— Залбтаєв! — мало не крикнув раптом Піня. — Хто тут командир, ви чи я? Дайте спокій товаришу Сердюкову. Раз я кажу, що я піду, то я таки йду. Що ви хочете тут, що? Щоб наша справа погинула, так? Ви цього хочете? Раз я вам кажу мовчати, то мовчати мені тут! Хто тут староста?! Ша!.. Ставайте всі в рядки! Залетаєв на самий зад! Ну?

Залетаєв скажено шарпнувся і мовчки став на самий перед.

— Залетаєв, я вам кажу, ідіть назад! Ви самий дужчий, вам нада назад. Ну?..

— Залетаєв, ідіть, ідіть, ради бога, дайте спокій, — зашепотіли інші.

— Та з якої речі я назад?! — стріпнувся він усім тілом. — Не хочу!

— А я таки хочу, щоб ви назад! — прошипів Піня з дивною, невиданою у його силою. — І ви мені підете. Коли вам староста говорить, що ви підете, то це таки так і буде. Ну?

І раптом Піня підняв револьвер і націлився в Залетаєва. Було темно й не видно лиця Піні, але по голосу, по витягненій руці чулося, що це зовсім не жарт, що ще хвилина — і він вистрілить.

— Залетаєв! Ідіть же, чорт вас забери, ідіот подлий! — з одчаєм крикнув Голубов.

І Залетаєв мовчки, покiрно, нахиливши голову, протиснувся і став туди, куди накачав староста.

Хвилин через п'ять, коли я, вирвавшись з дiрки, вилазив за дядьком Дум-Думом на поверхню землі, в чотирьох кроках від себе я побачив чорно-сiру масу, яка хрипіла, люто качалась по землі, з неї виривався пронизуватий крик:

— Сюда-а! А-а! А-а!

І в промежутках скажений крик і гупання по чомусь м'якому.

За стіною в середині тюрми уже тривожно й тяжко нісся свист, чулись вистріли, крики, тупотіння ніг.

Я прожогом злетів у ярк.

Піні нічого було чекать. Навалившись, як прийшлося, в екіпаж, ми ударили по конях і щосили погнали по темному полю.

Пізніше нам переказали з тюрми, що староста Піня був убитий в ту ніч прикладами винтовок. Він з такою силою обхопив разом з рушницею ногу вартового, так міцно уп'явся зубами в тіло, що троє дозорців не могли одірвати його. Прийшлось приглушить його, але, приглушуючи прикладами, не розраховували сили ударів і вбили.